

University of
Sistan and Baluchestan

A comparative study of the concept of predestination and free will in Manichism and Islamic-Iranian mysticism

Fereshteh Jafari ¹

¹ Corresponding Author, Associate Professor, Department of Persian Literature, Naraq Branch, Islamic Azad University, Naraq, Iran. E-mail: fereshte.jafari7@gmail.com

---

Article Info

Article type:

Research Article

Article history:

Received: 9 May 2024

Received in revised form:

9 June 2024

Accepted: 17 June 2024

Published online: 23 June
2024

Keywords:

Mysticism,
Manichaeism,
Determinism,
free will,
Predestination

ABSTRACT

Objective: Mystical literature before Islam in the land of Iran is a literature mixed with mystery and irony and full of dialogue with the spiritual world. The effort to know the truth of man and reach the understanding of God is an aspect of pre-Islamic Iranian mysticism that leaders like Mani, influenced by the Gnosticism, introduced it into Iranian literature. The writings of Mani and his followers were learned and taught for centuries in the eastern lands. This research aims to investigate one of these aspects of Manichaeism beliefs i.e. human predestination and free will and human duty in liberating the light and reaching the realm of the kingdom, by examining some surviving Manichaeism writings, and then by examining the mystical belief of Islam on the subject of Determinism and free will, these two views will be compared by using the notable mystical texts on the subject of predestination and free will. According to the research, it can be said that from the point of view of these two creed, the concept of predestination and free will do not actually create a conflict between two different aspects of human existence, but complement each other. In this way, human will is a part of divine will in the world system and man has freedom of action.

Cite this article: Jafari, F. (2024). A comparative study of the concept of predestination and free will in Manichism and Islamic-Iranian mysticism. *Studies in Comparative Religion and Mysticism*, 8 (1), 185-208.
DOI: <http://doi.org/10.22111/jrm.2024.48090.1166>

© The Author(s).

Publisher: University of Sistan and Baluchestan

DOI: <http://doi.org/10.22111/jrm.2024.48090.1166>

Introduction:

Predestination and free will are important philosophical issues about human actions in all religions and rituals. Among Muslims, there are different views on the issue of predestination and free will: One viewpoint that based on which human action is assigned to him and follow his intention and desire; Therefore, the responsibility of a person's actions lies with him; A view that sees God as the creator of human action, and a middle view that sees man as the owner of his actions, while considering his action as subject to divine destiny.

Manichaeism, the religion that Mani was the founder of it, was formed in the first centuries AD in the land of Babylon and in the area of the Sassanid Empire, and quickly found a place and was accepted as a religion for centuries, along with other religions and cultures, and even the beliefs of this ritual affected in religious cultures of later ages. Mani's teachings are based on dualism and irreconcilability between light and darkness. Mani considers the characteristic of the soul to be goodness and virtue, and the main nature of the body to be evil. According to the belief of the Manichaean, the main part of the light captured by the darkness is in the human being and this light is continuously transmitted from one body to another by means of reproduction, therefore the only way of piety and virtue is to leave this world. According to the Manichaean, the purpose and the end of the creation of the world is to separate the particles of light trapped in the darkness.

Some researchers define Manichaeism as a mysticism based on alteration or metamorphosis (Zarrinkoub, 2010: 24). By learning various mystical beliefs, including Babylonian, Egyptian, Indian, and especially the views of the Christian-Jewish Gnostics of the Mesopotamia, Mani brought a mystical tradition to the land of Iran, which remained an influence on Iranian mysticism and mystical literature for centuries. One of the similarity factors between Mani's beliefs and Islamic-Iranian mystical beliefs is their view on the predestination and human free will.

Research methodology

This research aims to investigate one of the aspects of Manichaean beliefs i.e. human predestination and free will and human duty in liberating the light and reaching the realm of the kingdom, by examining some surviving Manichaean writings, and then by examining the mystical belief of Islam on Determinism and free will, these two views will be compared by using the notable mystical texts on the subject of predestination and free will.

Discussion

The Manichaean deterministic view, which is based on their dualistic worldview and on the other hand, is rooted in the pessimistic traditions of its origin, Babylon, that considers the human being who has a dual nature and is trapped in a material bondage, inevitably trying to ignore her physical existence and deal with her inner light. In fact what are spoken about in the Manichean texts are not a pre-determined destiny and an inevitable human or divine destiny. From Mani's point of view, the Lord of the heaven, the ruler of the bright paradise, does not play a role in the creation of man, nor in the game of his fate; The only thing that Mani called wisdom is actually the blessing that is brought to man by the great father to free himself from the prison that daemons has made for the soul (God's light imprisoned in the body). In this sense, the concept of predestination is opposed to determinism. In Mani's viewpoint, not only the destiny of man is not predetermined, but there is a revolution and rebellion against the destiny, in the conscious man, that - not the gods but the devils - have set for him. Mani's point of view is completely goal-oriented in expressing this myth that man came into this world, not by his own will, but by wicked and malicious devils, and now he is

thinking of freeing himself from the prison of the world; and a righteous and benevolent God has arranged a creation for him, so that in an unwanted predestination, but leading to a clear end free himself from the physical trap and reach his eternal and endless origin. In this view, man has duty and assignment to accomplish God's goal; and that is an effort to gain knowledge and become a mystic, to know God and the goal and to take steps towards Him. Argument about the issue of predestination and free will has been common for a long time among Islamic scholars and philosophers. In the Qur'anic verses, hadiths and narratives, you can also see the views related to predestination and free will. These verses and hadiths sometimes support predestination and sometimes free will. In the belief of Muslim mystics, man is both bound by predestination and has free will. Just as God is the creator of man, he is also the creator of his actions. The good and bad deeds of a person are recorded by God's destiny and providence; but man is not forced in his actions. Man obtains power from God and chooses to do something with his will. So man's free will means that God creates free will in him. In this way, while man is not bound by determinism, all actions are not assigned to him.

Conclusion

The Manichaeans based their beliefs on the existence of an unknown God in the bright realm that does not interfere in the matters of the material world. For this reason, what happens in worldly and material affairs is due to a sinister and demonic destiny that is determined by a god with a lower or even an evil and criminal one. In this fate, the human body becomes the dirty place of the light that has been stolen from the kingdom of God and has descended to material world. Man is unaware of this demonic duty and has unknowingly been placed on the path of this destiny.

But beyond this ominous fate, the decree of God, the Ruler of Heaven, is on something else, and the release of the piece of heavenly light that is the missing part of his existence, this event is inevitable and must happen. This shows an image of divine predestination that wants nothing but the goodness of man and the liberation of the light, that is, the human soul. Man in this world is free to choose between ignorance and knowledge. If he chooses ignorance and remains in the trap of matter, he will remain in this trap even after death, and he will be imprisoned in another form of physical body, or he will return to the world and wander in a cycle of reincarnation. But by choosing Gnosis, which is a gift sent to him by the brightness God, and by opening his eyes, he will be on another path, which is goodness, and has no abode but the brightness paradise.

In the opinion of Muslim mystics, on the one hand, God is the creator of man and his actions, and on the other hand, man is free and responsible for everything he does. The solution of Muslim mystics for the contradiction of predestination and free will is that man is neither absolutely free nor absolutely forced, but man is conquered by God's command to do something of his own free will; That is, they consider the free will of man to be registered in the divine destiny and absolute will of God. Man freely chooses to fulfill the destinies that his Lord has set for him formerly.

مطالعه مقایسه‌ای مفهوم جبر و اختیار در مانویت و عرفان اسلامی-ایرانی

فرشته جعفری^۱

۱. نویسنده مسئول، استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی واحد نراق، دانشگاه آزاد اسلامی، نراق، ایران. رایانامه: fereshhte.jafari7@gmail.com

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: مقاله پژوهشی	ادبیات عرفانی پیش از اسلام در حوزه نجد ایران، ادبیاتی آمیخته به رمز و کنایه و سرشار از گفت‌وگو با عالم بالاست. تلاش برای شناختن حقیقت انسان و رسیدن به درک خدایی، جنبه‌ای از عرفان ایران پیش از اسلام است که افرادی چون مانی، با تأثیرپذیری از آیین گنوسی آن را به ادبیات ایران وارد کردند. نوشته‌های مانی و شاگردانش تا قرن‌ها در مناطق ایرانی سرزمین‌های شرق، آموخته و آموزانده می‌شد. این پژوهش بر آن است تا به شیوه تطبیقی و با بررسی برخی نوشته‌های بجای مانده مانوی، نخست به بررسی یکی از این جنبه‌های باورهای مانویان یعنی جبر و اختیار انسان و خویش‌کاری انسان در رهایی نور و رسیدن به عالم ملکوت بپردازد و سپس با بررسی عقیده عرفانی اسلام در موضوع جبر و اختیار، با استفاده از متون شاخص عرفانی، این دو دیدگاه را با یکدیگر مقایسه کند. طبق بررسی انجام گرفته می‌توان گفت که از دیدگاه این دو آیین، مفهوم جبر و اختیار در واقع تضادی میان دو جنبه مختلف از وجود بشر ایجاد نمی‌کنند، بلکه به تکمیل یکدیگر می‌انجامند. به این ترتیب، اراده انسان جزئی از اراده الهی در نظام عالم است و انسان از آزادی عمل برخوردار است.
تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۲/۲۰	
تاریخ ویرایش: ۱۴۰۳/۳/۲۰	
تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۳/۲۸	
تاریخ انتشار: ۱۴۰۳/۴/۳	
واژه‌های کلیدی:	
قرآن،	
وجود،	
نور،	
شهود،	
مکتب ابن عربی	

استناد: جعفری، فرشته (۱۴۰۳). مطالعه مقایسه‌ای مفهوم جبر و اختیار در مانویت و عرفان اسلامی-ایرانی. *مطالعات ادیان و عرفان تطبیقی*، ۸، (۱).

DOI: <http://doi.org/10.22111/jrm.2024.48090.1166>

۱۸۵-۲۰۸

© نویسندگان.

ناشر: دانشگاه سیستان و بلوچستان

مقدمه

جبر و اختیار از مسائل مهم فلسفی دربارهٔ افعال انسان در همهٔ ادیان و آیین‌هاست. جبر از دیدگاه کلامی اسناد فعل بنده به خالق است و اختیار تفویض امور به انسان. موضوع بحث و محل نزاع در مسئلهٔ جبر و اختیار، افعال ارادی بندگان (مانند خوردن، خوابیدن، سخن گفتن) است، نه امور تکوینی (مانند کوتاهی و بلندی قد)، نه افعال طبیعی بدن انسان (همچون جریان خون و ضربان قلب، و حرکات پلک چشم) و نه افعال اضطراری (مانند حرکت دست مرتعش و سقوط بدون اراده و اختیار شخص از مکانی بلند)؛ زیرا این افعال و امور، بنا بر اتفاق آرای متنازعان در این مسئله، از اختیار ارادهٔ انسان خارج و تابع قوانین طبیعی یا ارادهٔ ازلی خداوندی است (دانشنامهٔ جهان اسلام، مدخل جبر و اختیار).

در میان مسلمانان در مسئلهٔ جبر و اختیار سه دیدگاه شاخص به چشم می‌خورد: ۱- دیدگاه تفویض که دیدگاه معتزلیان بوده و براساس آن فعل انسان به خود او واگذار شده و تابع قصد و ارادهٔ اوست؛ پس مسئولیت اعمال انسان با خود اوست. ۲- نظریهٔ کسب که دیدگاه متکلمان اشعری است و معتقد است افعال انسان فقط به قدرت خداوند تحقق می‌یابد و قدرت و اختیار انسان در تحقق افعال او هیچ گونه تأثیری ندارد؛ خداوند خالق فعل انسان، و انسان این قدرت را از خداوند کسب می‌کند. ۳- دیدگاه امر بین الامرین که آن را عقیدهٔ امامیه می‌دانند؛ بر اساس این نظریه انسان مالک افعال خویش است، اما در عین حال فعل او در تقدیر الهی است.

مانویت

مانویت آئینی که مانی پایه‌گذار آن بود در قرن‌های نخستین میلادی در سرزمین بابل و در حوزهٔ امپراتوری ساسانی شکل گرفت و در ارتباط تنگاتنگ با مذاهب و باورهای کهن و نوخاستهٔ هم‌عصر خود، به سرعت جایگاهی یافت و تا قرن‌ها به‌عنوان یک دین، در کنار سایر ادیان و فرهنگ‌ها پذیرفته شد و حتی باورهای این آیین در فرهنگ‌های مذهبی و دینی اعصار بعد رسوخ یافت. مانی در سال ۲۳۰ به تبلیغ کیش خود پرداخت و بعد از تاج‌گذاری شاپور اول ساسانی به دربار او راه یافت و شاپور کیش او را پذیرفت. اما در زمان سلطنت بهرام پسر شاپور به تحریک «کرتیر» موبد بزرگ دربار به زندان افتاد. تا اینکه در سال ۲۷۷ میلادی درگذشت و به گفتهٔ یک متن مانوی پارتی، او بعد از مرگ میراثی این جهانی جز انجیل، ارژنگ، جامه و چوبدستی‌اش به یادگار نمی‌گذارد (Boyce, 1975: 47).

مانی قسمت عمده آموزه‌های خود را از عقاید گنوسی مندایی، موسوم به مغتسله، که مانی دوران کودکی خود را در میان آنان سپری کرده بود دریافت کرد و طریقتی را بنیان نهاد که از آیین‌های گنوسی محسوب می‌شود.

اساس آموزه‌های مانی بر دو بن‌نگری و آشتی‌ناپذیری میان نور و ظلمت است. مانی ویژگی روح را خیر و فضیلت، و سرشت اصلی جسم را شرارت می‌داند. به عقیده مانویان بخش عمده نور اسیر ظلمت، در وجود انسان جمع است و این نور پیوسته به وسیله تناسل از جسمی به جسم دیگر انتقال می‌یابد، بدین روی تنها راه تقوا و فضیلت، ترک این دنیا است. از نظر مانویان هدف و غایت آفرینش عالم جدا شدن ذرات نور حبس شده در ظلمت است. تقی زاده مذهب مانی را تکامل و تلخیص طریقه هلنیستی می‌داند که برخلاف سایر مذاهب هلنیستی از همه ظاهر سازی‌ها و اعمال سری و غیبی دور بود و به قربان و تعمید هم قائل نبود، بلکه مروج عبادت خالص بی شائبه و سرودها و نمازها و نشر کتب و خطابه‌های جامع بود که موسیقی و نقاشی را هم در خدمت دین در آورده بود... (تقی‌زاده، ۱۳۸۳، ص. ۱۴۸-۱۵۰).

تاریخ مانویت از قرن سوم تا قرن پانزدهم میلادی را شامل می‌شود و پهنه جغرافیایی مانویت از شرق تا غرب به شکل یک نظام اجتماعی قدرتمند و البته نه از نظر سیاسی و نفوذ دولتی، گسترده شده بود. در حوزه یونانی - رومی، کلیسای مانوی تا سوریه، فلسطین، عربستان، آسیای صغیر، بالکان، افریقای تحت استیلای روم، اسپانیا، ایتالیا و ... گسترش یافته بود (Hanegraaff, 2006: 760). «کاتارها» و «آلبی‌ژواها» در شمال ایتالیا و جنوب فرانسه و «بوگومیل‌ها» در بلغارستان را متأثر از عقاید گنوسی مانوی می‌دانند (Brockett, 1879) و مردم بخشی از چین نیز تا قبل از حمله مغول به ایران، پیرو کیش مانی بودند. در قرن سیزدهم میلادی پیروان مانی توسط مغولان قتل عام شدند. برخی از محققان مانویت را نوعی عرفان مبتنی بر دگرگونی یا استحاله تعریف می‌کنند (زرین کوب، ۱۳۹۰، ص. ۲۴). تأثیر گذاری فرهنگی، دینی و اعتقادی مانویان در ایران و جهان اسلام، از اواخر قرن سوم میلادی، یعنی پس از محکومیت و قتل مانی آغاز شده است. ویدن‌گرن معتقد است که تفکر از طریق اعداد، علم نجوم، ادای آداب دینی و همه گونه‌های مختلف علم شبه‌روانشناسی از طریق مانویت به اسلام انتقال یافته است (ویدن‌گرن: ۱۷۹). اباحی‌گری را عده‌ای تأثیر پذیرفته از کیش مانوی می‌دانند. عده‌ای نیز معتقدند در طریقه ملامتیه، برخی از عقاید مانوی رخنه کرده است (جلالی،

۱۳۸۴، ص. ۲۷۰). عده‌ای از پژوهشگران بر این عقیده‌اند که صوفیه در بسیاری از عقاید و آداب خود از مانویت تأثیر پذیرفته‌اند که دلیل آن را می‌توان شباهت و مشترکات فراوان میان آراء و آداب عملی آنها دانست. مهرداد بهار عرفان عصر اسلامی را دنباله‌رو مکاتب عرفانی قبل از اسلام می‌داند که عناصر اسلامی هم بر آن تأثیر فراوانی نهاده است. با این حال معتقد است بیشتر عارفان عصر اسلامی به شیوه سوری- مصری آیین گنوسی گرایش پیدا کردند که با روح یکتاپرستی اسلامی سازگارتر بود، اما مانویت که با وجود عقاید ثنوی از عقیده به توحید دورتر بود کمتر عارفان مسلمان را تحت تأثیر خویش قرار داد (بهار و اسماعیل پور، ۱۳۹۳، ص. ۲۰۶).

مانی با آموختن باورهای گونه‌گون عرفانی، شامل بابلی، مصری، هندی، و خصوصاً آرای گنوسیان مسیحی- یهودی حوزه بین‌النهرین، سنتی عرفانی برای سرزمین ایران به ارمغان آورد که تا قرن‌ها تأثیر آن بر عرفان و ادبیات عرفانی ایران باقی ماند. در این میان شباهت‌هایی که گاه در عرفان ایران پس از اسلام و خصوصاً عارفان مسلمان و نهضت‌های عرفانی دیگر چون هندو یا مسیحی و یونانی دیده می‌شود، پژوهشگران را دچار سردرگمی می‌کند که ریشه این شباهت‌ها کجاست. یکی از وجوه اشتراک میان عقاید مانی و عقاید عرفانی اسلامی- ایرانی، نگاه این دو به مقوله جبر و اختیار انسان است. این پژوهش امیدوار است تا با روشن نمودن برخی از این شباهت‌ها، راهی را برای تحقیقات بیشتر در زمینه شباهت‌های ادبی عرفان ایران و مانویت و نمایاندن ریشه‌های احتمالی این شباهت‌ها باز کند.

در میان آثار پژوهشی و چاپ شده، کتب و مقالات بسیاری چه در میان فارسی‌زبانان و چه در میان پژوهشگران دیگر کشورها می‌توان یافت که در حوزه کیش، عرفان و ادبیات مانوی به تحقیق و جست‌وجو پرداخته‌اند. محققانی چون مهرداد بهار، ابوالقاسم اسماعیل پور، محسن ابوالقاسمی، ژاله آموزگار، ایرج وامقی، محمد شکر فومشی، یا پژوهندگانی چون هنینگ، مری بویس، زوندرمان، مک‌کنزی، لیو، آلبری، آسموسن، فرانسوا دکره، میشل تاردیو و جز این. همچنین سالهاست که عرفان ایران و خصوصاً ادبیات عرفانی پس از اسلام مورد توجه بسیاری از ادیبان و پژوهشگران ایرانی و خارجی بوده است.

اما آنچه که در این میان کم‌رنگ به نظر می‌رسد، نگاه منتقدانه و کنکاشی دقیق با رویکردی مقایسه‌ای میان این دو عرفان و بازگشایی درهایی است که قرن‌ها و شاید حتی تا به امروز بر روی سرچشمه این باورها بسته شده است.

اصول و عقاید مانوی

مانویت از آیین‌های گنوسی دوگانه باور بود. در اساطیر مانوی سه زمان وجود دارد: ۱- زمان پیشین ۲- زمان میانی ۳- زمان پایانی. در زمان پیشین، تنها تاریکی و روشنی جدای از هم در قلمرو خود به سر می‌برند. در زمان میانی، تاریکی و روشنی درگیر پیکار می‌شوند و تاریکی بر روشنی چیره می‌شود و در زمان پایانی، این پیکار پایان می‌گیرد و حالت نخستین بازمی‌گردد (دکره، ۱۳۸۳، ص. ۹۵). به عقیده مانویان پس از درآمیختن و درگیری میان تاریکی و روشنی، نور و روشنی در عالم ماده محبوس می‌شود، بخش عمده نور اسیر ظلمت، در وجود انسان جمع است و این نور به وسیله تناسل از جسمی به جسم دیگر انتقال می‌یابد؛ پس زاد و ولد در عقیده مانویان امری منفور است، زیرا باعث ادامه یافتن حبس ذرات نور در ماده می‌شود. غایت گردش عالم از دیدگاه مانویان جدا شدن ذرات نور حبس شده در ظلمت جسم است.

مؤمنان در مانویت دو طبقه‌اند: برگزیدگان (یا صدیقان) و نیوشایان (سماعون، شنوندگان یا تازه‌مؤمنان). مانی برای نیوشایان ترک ده چیز را واجب می‌داند: بت‌پرستی، دروغ‌گویی، بخل، قتل، زنا، دزدی، توکل به علم اسباب و علل، جادوگری، دورویی، سستی و غفلت در انجام تکالیف. اما برگزیدگان باید قاعده «سه مهر» را رعایت کنند که آن عبارت است از: «مُهردهان» که مربوط به شیوه گفتار و قواعد مربوط به تغذیه است و پاکی فکر و گفتار؛ «مُهردست» اجتناب از ماده و آنچه مربوط به ماده است، خودداری از بی‌حرمتی به مقدسات، خودداری از ریختن خون حیوانات و هر عملی که به حیوانات آسیب می‌رساند و پرهیز از جنگیدن و حتی خودداری از مشاغل اجتماعی و کارهای کشاورزی؛ و «مُهردل» که خودداری از ازدواج و برگزیدن است (دکره، ۱۳۸۳، ص. ۱۲۷-۱۳۱؛ ابن‌ندیم، ۱۳۸۱، ص. ۵۹۲). به عقیده مانویان آدمی را نجات دهنده لازم است؛ و زمانی انسان به نجات ابدی دست می‌یابد که از تمام تیرگی‌های نفس و گناهان پرهیز کند.

جبر در مانویت

مکتب مانوی انسان را وجودی ابزارگونه برای اهداف آز می‌داند که از سوی حرص و آرزو هدایت می‌شود و نیروهای کیهانی و طالع بر او فرمان می‌رانند. دیدگاهی جبرگرایانه که انسان را اسیر مسیری محتوم می‌داند که نمی‌تواند جز انتخاب‌هایی محدود چیز دیگری را برای خود برگزیند: «و بشر، از زن و مرد، که در این عالم چشم به جهان می‌گشایند، دست‌مایه و بازیچه‌آز هستند. و از آب و گیاه و هرگونه خوراکی دیگر، که برای هیبوط انسان نزد آز و به دست او در جهان گسترده شده‌اند، قوت می‌گیرند. و آز فرزند انسان را به نیروی فریبکاری خویش ساخته و بازپرورده است» (Mireckj, 2001: 6).

در نظام اعتقادی مانویان پدر بزرگی که خداوند نور و اساس خیر است در قلمرو بهشت روشنی به سر می‌برد. وجود او به موازات و در عرض هستی موجود دیگری است که شر و عامل شر و فساد است. این بُن‌ثانی، و البته نه خود او بلکه اندیشه‌پلید و پلشت او - همسر مینوی‌اش، آز - در خلقت ماده نقش مهمی دارد و تنها آفریننده جسم مادی انسان است. از سوی دیگر مهرایزد نیز که سامان‌بخش عالم است، ماده را نمی‌آفریند بلکه آن را نظم می‌بخشد تا همچون چرخه‌ای برای پالایش روح اسیر شده به کار رود.

در اساطیر مانوی، هرمزدبغ که اولین تجلی از ایزدانی است که برای پیکار با تازش اهریمن ایجاد شده‌اند، در پیکاری نابرابر در چنگال دیوان اسیر می‌شود و پنج سلاح او که فرزندان و هم‌اندام‌های نورانی وی‌اند خوراک دیوان می‌شوند. پس از نجات هرمزدبغ از ژرفای دوزخ اهریمنی به دست مهرایزد، اراده شهریار عالم ملکوت بر رهایی نور ربوده شده و پیوستن دوباره آن به بهشت روشنی قرار می‌گیرد، که این کار به کوشش ایزدان متجلی از ذات او انجام می‌شود. در این تصویر، تقدیر به دست دیوان (اهریمن و آز) رقم می‌خورد، چرا که انسان به دست ایشان آفریده می‌شود تا زندان پاره‌های نور شود و از طریق زایش و تناسل و انتقال آن از جسمی به جسم دیگر که زندان نور یا روح خداوندی است، از رهایی این نور جلوگیری کند:

پس آنگاه که [کودک] متولد شود، جسم و روح او را با جنین سقط شده دیوان و آمیزه‌ای از خدایان (پاره‌های نور) خوراک داد، و [بدین ابزار] زنده ماند و به بلوغ رسد. و جامه‌ای برای آز گردد و پیمان‌های (ظرف) برای امیال. و آب و آتش و باد و مخلوقات [زنده]، همان خویشاوندان او، رنج می‌برند و شکنجه تحمل می‌کنند.

و بدین منوال آرزو هر دو شادمان گردند، چرا که این امر نیت و آمال ایشان را کامل می‌سازد. اما نه آب، و نه آتش، نه باد و نه مخلوقات [زنده] شادمان نمی‌شوند، چرا که مایه عذاب و رنج ایشان است. به هنگام زایشنوزاد، آنکه کدام ساعت و در کدام برج احوار فلکی متولد شده باشد، هیچ رنج و مصیبتی از ستاره همنشین و ندیمش بر او وارد نخواهد شد، چرا که بزرگ‌تر از او هستند؛ تا آن زمان که زنده است و زندگی می‌کند و تا زمانی که نوبت انتقام و دادخواهی فرارسد. تا زمانی که فرزند انسان می‌میرد و فراز می‌رود تا کفاره دهد آنچه که در این عالم کردار و منش او بوده؛ تا پالوده شود. و بشر، از زن و مرد، که در این عالم چشم به جهان می‌گشایند، دست‌مایه و بازیچه‌آز هستند. و از آب و گیاه و هرگونه خوراکی دیگر، که برای انسان نزد آرزو و به دست او در جهان گسترده شده‌اند، قوت می‌گیرند. و آرزو فرزند انسان را به نیروی فریب‌کاری خویش ساخته و بازپرورده است. پس مادامی که آن گیاهان و آن آب در کوه‌ها و دشت‌ها برویند و بروند، (و خورشت انسان نشوند) و به انسان و آرزو بدل نشوند، پس هرگز فرزند انسان متولد نخواهد شد. اما هرگاه، هرچه به فرزند انسان بدل شود، حاصل فریب‌کاری و نیرنگ آرزو است... (Mireckj, 2006: 6).

دیدگاه جبرگرایانه مانوی که مبتنی بر جهان‌بینی دو بن‌نگر آن‌ها است و از سوی دیگر ریشه در سنت‌های بدبینانه خاستگاه خود، بابل، دارد، انسان را که دارای ماهیتی دوگانه و اسیر در تن‌بند مادی می‌پندارد، ناگزیر از تلاش برای نادیده گرفتن وجود مادی خویش و پرداختن به نور درون‌اش تصویر می‌کند. آنکه در جسم نیوشایان به این دنیا پا می‌گذارد ناچار است تا در چرخه زادمرد خویش آنقدر بماند تا بواسطه خیری که در این دنیا به نور درونی خویش می‌رساند از نیوشایان خلاصی یابد و در مقام یک برگزیده چشم به جهان بگشاید و راه نجات را با اطمینان طی کند.

... و ازیرا که نیوشایان از راست‌کاران کم‌اند، آن (روان)‌شان بدین‌روی، مدتی پیوسته به گردش بود، تا در جای‌هایی که ایشان را در خور بود، از آن دژکنشی پاک کرده شوند؛ بنابر آن‌که دنیا و بزه‌اش را آن‌گونه به کمال رها نکردند که راست‌کاران رها کردند. چه راست‌کاران همه دنیا و آرزو کامگی‌اش را رها کردند، و به آن یک کام ایزدی کامل شدند (بهار، اسماعیل‌پور، ۱۳۹۳، ص. ۲۹۲).

بدین سبب اجتماع مانویان سرتاسر عمل است، تا نشستن و انتظاری منفعلانه برای رهایی از چرخه تناسخ (آنچنان که در تناسخ بودایی بدان بر می‌خوریم). یک نیوشا که بر خلاف بزرگان و برگزیدگان مانوی مجاز به پرداختن به امور مادی است، می‌تواند همسر اختیار کند، گوشت بخورد و داد و ستد کند، باید روح خود را با آموزشی که از جانب آموزگار برگزیده خویش فرا می‌گیرد، آماده و پالوده کند. برگزیدگان کیش مانوی برخلاف نیوشایان تنها باید به درون بپردازند و روحی را که

آماده رسیدن به مأمّن اصلی خود، بهشت روشنی است از آلوده شدن به ماده بازدارد. در جامعه مانوی، نیوشایان بوسیله خیرات و صدقات، معاش برگزیدگان را تامین می‌کنند. معاشی که باید پاک باشد، حاصل خون ریختن نباشد و با شراب همراه نباشد، خوراک برگزیدگان است که از سوی نیوشایان تامین می‌شود.

مانویان مانند بسیاری از دیگر ادیان، ملزم به رعایت آداب دینی بودند. این دست آیین‌ها و منش‌های فردی که عموماً شامل روزه‌گرفتن، نمازخواندن، صدقات، نذورات و غیره، و همچنین اجتماعی، مانند خروش‌خوانی‌ها (مجالس روزه و دعاخوانی که به شکل دسته جمعی برگزار می‌شد)، اعیاد و سوگواری‌ها، و نشانه‌های برادری همچون دست‌دادن، بوسه به هنگام سلام (هم‌بویی) و مشت نشان‌دادن (تقی زاده، ۱۳۸۳، ص. ۱۳۵) بود، دست‌مایه‌هایی برای حفظ جوهره اخلاقیات درونی و فردی و استحکام پایه‌های اجتماعی محسوب می‌شد.

اما حقیقت آن است که آنچه که در متون مانوی از آن سخن می‌رود، گرایش به تقدیر از پیش تعیین شده و سرنوشت محتوم انسانی و ایزدی نیست. از نگاه مانی، پرودگار عالم ملکوت، شهریار بهشت روشنی، نه در خلقت انسان نقشی بازی می‌کند و نه در بازی سرنوشت او؛ تنها آنچه که مانی حکمت می‌خواندش، در حقیقت رحمت و مرحمتی است که برای انسان از سوی پدر بزرگی به ارمغان آورده می‌شود تا خود را از زندانی که دیوان برای روح (نور ایزدی محبوس در تن‌بند) ساخته‌اند رها کند. در این قیاس مفهوم تقدیر در مقابل جبر قرار می‌گیرد. از دیدگاه مانی نه تنها سرنوشت انسان از پیش معلوم نشده، بلکه گونه‌ای انقلاب و عصیان در مقابل آن سرنوشتی که - نه ایزدان بلکه از و اهریمن - برای وی رقم زده‌اند، در انسان آگاه شده وجود دارد:

«آنگاه که تن خویش را پاره پاره و آلوده، دریده شده و زخم خورده از چنگال ددان و دیوان در می‌یابد و فریاد بر می‌آورد: نفرین بر آئی که تن مرا چنین پست و لایق زخم‌ها آفرید» (اسماعیل پور ۱۳۸۷، ص. ۲۷۱).

بدین ترتیب، جبرگرایی مانوی شمایل خود را به گونه‌ای دیگر نشان می‌دهد. توجه به این مسئله که در تعریف واژه جبر، جهان را زاییده هدف و غایت، یعنی نقطه نهایی و پایان، تصور می‌کنیم، دیدگاه مانی در بیان این اسطوره که انسان در این جهان آمده، نه به اختیار خود که به دست دیوانی بدکردار و بداندیش و اکنون در قید رهایی خود از این زندان جهان است و خلقتی برای او، به دست

ایزدی نیک‌کردار و نیک‌اندیش رقم خورده تا در جبری ناخواسته، اما منتهی به غایتی روشن، خویش را از تنبند مادی رها کند و به اصل و سرچشمه‌ی ازلی و ابدی خود برساند، دیدگاهی کاملاً هدف‌گرا و غایت‌اندیش است. در این تصویر انسان دارای خویش‌کاری و تکلیفی برای به سرانجام رساندن هدف خداوند است؛ و آن تلاشی است برای کسب معرفت و عارف شدن، تا خدا و هدف را بشناسد و به سوی او گام بردارد.

ای روح مقدس، آزاده و مشهور!

شکوه و افتخار خویشاوندان تو بزرگ است.

اگر قلبت را استوار داری و این نبرد را به پایان بری،

اگر بمیری، زنده خواهی بود،

اگر فروتنی کنی، تجلیل خواهی شد (اسماعیل پور ۱۳۸۷، ص ۲۱۶).

از این نظر آزادی با تقدیرگرایی مطلق ناهمگون است نه با جبرگرایی (Ballard, 2004: 76). حدود اختیار انسان (علت درونی) بسته به علت‌های بیرونی است. انسان مختار است؛ اما حیطة اختیارات او را شرایط و عوامل بیرونی محدود می‌کنند: اگر انسان بواسطه‌ی عوامل بیرونی نتواند جز آنچه که باید، انجام دهد، پس انسان مسئولیت اخلاقی در برابر آنچه که انجام داده ندارد؛ اما اگر بواسطه‌ی عوامل درونی، نتواند جز آنچه که باید، انجام دهد، پس عمل او حاصل منش و شخصیت وی است و کسی جز او مسئول این کنش نیست.

در آموزه‌ی دو بن‌نگر مانوی، شرّ ازلی است و دارای جوهر وجودی، به‌همین سبب گناه در باور مانویان (نه آن‌طور که بدان لاقیدی و آزادی در گناه اتلاق می‌شود) ریشه در جوهر پست مادی انسانی دارد و شر و عامل شر، انسان را به سوی آن می‌کشاند.

... او (دیو آز)، آز و هوس، شهوت و هم‌خواهگی، دشمنی و بدگویی، رشک و بزه‌گری، خشم و ترش‌رویی، کج خلقی، و بی‌هوشی، و بدروانی و بدگمانی، دزدی و دروغ‌زنی، راه‌زنی و بدکاری، خیره‌سری و حرص، انتقام و خودپسندی، زاری و تیمار، درد و الم، تهی‌دستی و نیازمندی، بیماری و پیری، تعفن و دزدی خویش را در [آن تن] به‌وجود آورد (اسماعیل پور ۱۳۸۶، ص ۱۴۳).

اما آنچه که گناه را در باور مانویان (حتی با وجود دیدگاه جبرگرایانه) شایسته‌ی پرهیز و دست‌کشیدن می‌نمایاند، انقلابی روحانی است که انسان موظف است در مقابل طبیعت مقدر خود (از سوی

آز و اهریمن) صورت دهد. از دید مانی ایمان آوردن تنها مایه نجات و رهایی نور اسیر شده نیست، بلکه کسب معرفت یا همان گنوس بواسطه فیض و رحمت پدر بزرگی، برگزیده را بر آن می‌دارد تا امر اهریمن را که تقدیر نوشته شده به دست او محسوب می‌گردد، وقعی ننهد و انقلاب‌گونه در مقابل آن عصیان‌گری کند. خرد و کسب دانش عاملی مهم‌تر در بینش و آگاهی انسان است تا بتواند بواسطه آن ورای ماده را ببیند و حقیقت بیرون را درک کند.

دیدگاه مانی نسبت به زاد و ولد نیز دیدگاهی جبرگرایانه است. در آموزه مانی زاد و ولد انسان امری نامیمون و نامقدس است، چرا که از سوی آز و اهریمن بدان ترغیب شده است. در اساطیر مانی، هرگاه سخن از زادن می‌شود به پستی از آن یاد می‌شود، تا حدی که در مورد ایزدان و شهریار بهشت روشنی، دیگر از واژه زادن یا حتی آفریدن بهره نمی‌جوید، زیرا آن را نیز شکلی از ازدیاد بوسیله تناسل می‌داند؛ بلکه فراخواندن را جایگزین آفریدن می‌کند. بدین ترتیب از دید مانی زادن و زاییده شدن امری پست و مادی است که یکی حبس کردن نور ایزدی و دیگری به تعویق انداختن غایت و سرنوشت نهایی آن یعنی رسیدن و جمع شدن در بهشت جاودانی روشنی است. دیدگاه جبرگرایانه مانوی، خویش‌کاری را رهایی نور می‌داند و بدین ترتیب انسان برگزیده زاد و ولد را مایه اسارت و پخش شدن بیشتر نور می‌شمرد و از آن دوری می‌کند.

مانویان غایت را از پیش تعیین شده و نوشته شده به دست قهار پروردگار می‌بینند و زاد و ولد را وظیفه‌ای می‌دانند که انسان نه از روی اختیار خود، بلکه برای کامل کردن هدف از پیش معین خداوندی بر عهده گرفته است. از دیدگاه مانی جسم بزه‌کار و پست مادی که آفریده آز و اهریمن است محکوم به نابودی، و رهایی نور، که خیر مطلق و ناشی از سرچشمه نور بیکرانه است، امری حتمی و بایسته است.

جبر در عرفان اسلامی

نزاع بر سر مسئله جبر و اختیار از دیرباز در نزد حکما و فلاسفه اسلامی جریان داشته است. به نظر برخی، عقیده به جبر و تسلیم محض در برابر اراده و قدر الهی در میان مسلمانان، ابتدا در بصره پدید آمد و به عقیده برخی در ارباض شام پیدا شد و با اینکه در آغاز عقیده‌ای صرفاً دینی بود، خیلی زود رنگ سیاسی گرفت. امویان که آن را با روش سیاسی خود سازگار یافتند، به تبلیغ آن پرداختند (دانشنامه جهان اسلام، مدخل جبر و اختیار). تاریخ پیدایش نظریه اختیار را در میان

مسلمانان مربوط دانسته‌اند به پیدایش جنبش قدریه. درباره منشأ پیدایش نظریهٔ اختیار اختلاف نظر وجود دارد؛ و آن را نشأت گرفته از دیدگاه‌های مختلف یهودی، مسیحی، یونانی و... دانسته‌اند (اوسترین، ۱۳۶۸، ص. ۶۶۸). اما آنچه که مسلم است این است که در آیات قرآن و احادیث و روایات می‌توان دیدگاه‌های مربوط به جبر و اختیار را مشاهده کرد. این آیات و احادیث و روایت گاهی موید جبرند و گاهی اختیار.

از نمونه آیات قرآنی که دلالت بر اختیار انسان دارند:

"كُلُّ نَفْسٍ بِمَا كَسَبَتْ رَهِينَةٌ" (هر نفسی در گرو عملی است که انجام داده) (مدثر/۳۸).

"قَدَّالِحَ مَنْ زُكَّاهَا وَ قَدَّخَابَ مَنْ دَسَّاهَا" (هر کس نفس ناطقهٔ خود را از گناه و بدکاری پاک و منزه سازد، به یقین در دو عالم رستگار خواهد بود و هر که او را پلید گرداند البته در دو جهان زیانکار خواهد گشت) (شمس/۹ و ۱۰).

"أَنَا هَدِينَاهُ السَّبِيلَ أَمَا شَاكِرًا وَ أَمَا كَفُورًا" (ما به حقیقت راه را به او نمودیم حال خواهد شکر گوید و خواهد کفران کند) (انسان/۳).

"أَنَّ اللَّهَ لَا يُغَيِّرُ مَا بِقَوْمٍ حَتَّى يُغَيِّرُوا مَا بِأَنْفُسِهِمْ وَ إِذَا أَرَادَ اللَّهُ بِقَوْمٍ سُوءَ فَلَامٍ لَهٗ وَ مَا لَهُمْ مِنْ دُونِهِ مِنْ وَالٍ" (خدا حال هیچ قومی را دگرگون نخواهد کرد تا زمانی که خود آن قوم حالشان را تغییر دهند و هرگاه خداوند اراده کند که قومی را عقاب کند هیچ راه دفاعی نباشد و برای آنان هیچ کس را جز خدا یارای آنکه آن بلا بگرداند نیست) (رعد/۱۱).

"وَقُلِّ الْحَقُّ مَنْ رَبَّكَمَ فَمَنْ شَاءَ فَلْيُؤْمِنْ وَ مَنْ شَاءَ فَلْيُكْفِرْ" (بگو دین حق همان است که از جانب پروردگار شما آمد، پس هر که خواهد ایمان آورد و هر که می‌خواهد کافر شود) (کهف/۲۹).

و آیات قرآنی که از آنان بوی جبر به مشام می‌رسد:

"وَ إِذَا أَرَدْنَا أَنْ نُهْلِكَ قَرْيَةً أَمَرْنَا مُتْرَفِيهَا فَفَسَقُوا فِيهَا فَحَقَّ عَلَيْهَا الْقَوْلُ فَدَمَّرْنَاهَا تَدْمِيرًا" (و ما چون اهل دیاری را بخواهیم به کیفرگناه هلاک سازیم پیشوایان و متنعمان آن شهر را امر کنیم آنها راه فسق در آن دیار پیش گیرند پس آنجا تنبیه و عقاب لزوم خواهد یافت، آنگاه همه راهلاک می‌سازیم) (اسراء/۱۶).

"حَتَّمُ اللَّهُ عَلَى قُلُوبِهِمْ وَ عَلَى سَمْعِهِمْ وَ عَلَى أَبْصَارِهِمْ غَشَاوَةً وَ لَهُمْ عَذَابٌ عَظِيمٌ" (خدا مهر نهاد بر دلها و گوشهای ایشان و بر چشمهای ایشان پرده افتاده و ایشان را عذابی سخت خواهد بود) (بقره/۷).

"فَلَمْ تَقْتُلُوهُمْ و لكن الله قتلهم و مارمیت اذرمیت ولكن الله رمی" (نه شما بلکه خدا کافران را کشت و چون تو تیر افکندی نه تو بلکه خدا افکند) (انفال/۱۷).

در نهج البلاغه نیز گفتارهایی داریم که بیانگر اختیار انسان‌اند:

"وَيَحْكُ لَعَلَّكَ ظَنَنْتَ قِضَاءَ لَازِمًا، وَقَدْرًا حَاتِمًا! وَلَوْ كَانَ ذَلِكَ لِبَطْلِ الثَّوَابِ وَالْعِقَابِ، وَسَقَطَ الْوَعْدُ وَالْوَعِيدِ. ان الله سبحانه امر عبادَهُ تَخْيِيرًا، وَنَهَاهُمْ تَحْذِيرًا، وَكَلَّفَهُمْ عَسِيرًا، وَلَمْ يَكْلِفْ عَسِيرًا، وَاعطى عَلَى الْقَلِيلِ كَثِيرًا، وَلَمْ يَعْصِ مَغْلُوبًا، وَلَمْ يَطْعِ مَكْرَهًا، وَلَمْ يُرْسِلِ الْاَنْبِيَاءَ لِعِبَاءٍ، وَلَمْ يُنْزِلِ الْكِتَابَ لِلْعِبَادِ عِبْتًا، وَالْاَخْلُقِ السَّمَاوَاتِ وَالْاَرْضِ وَمَا بَيْنَهُمَا بَاطِلًا."

وای برتو! شاید قضاء لازم و قد رحمتی را گمان کرده‌ای؟ اگر چنین بود، پاداش و کیفر، بشارت و تهدید الهی بیهوده بود. خداوند سبحان بندگان خود را فرمان داد در حالی که اختیار دارند، و نهی فرمود تا بترسند، احکام آسانی را واجب کرد، و چیز دشواری را تکلیف نفرمود، و پاداش اعمال اندک را فراوان قرارداد، با نافرمانی بندگان مغلوب نخواهد شد، و با اکراه و اجبار اطاعت نمی‌شود، و پیامبران را به شوخی نفرستاد، و فرورستاندن کتب آسمانی برای بندگان بیهوده نبود، و آسمان و زمین و آنچه را در میانشان است بی هدف نیافرید (نهج البلاغه، حکمت ۷۸).

و هم سخنانی در بیان جبر انسان در برابر تقدیر:

"تَذَلُّ الْأُمُورَ لِلْمَقَادِيرِ، حَتَّى يَكُونَ الْحَتْفُ فِي التَّدْبِيرِ" (کارها چنان در سیطره تقدیر است که چاره اندیشی به مرگ می‌انجامد) (نهج البلاغه، حکمت ۱۶).

"يَغْلِبُ الْمَقْدَارُ عَلَى التَّقْدِيرِ، حَتَّى تَكُونَ الْأَفْءُ فِي التَّدْبِيرِ" (تقدیر الهی چنان بر محاسبات ما چیره شود که تدبیر سبب آفت زدگی باشد) (نهج البلاغه، حکمت ۴۵۹).

در عقیده عارفان مسلمان، انسان هم گرفتار جبر است و هم صاحب اختیار. خداوند همانگونه که خالق انسان است خالق اعمال او نیز هست. اعمال نیک و بد انسان مسبوق به قضا و قدر و مشیت الهی است؛ اما انسان در اعمال خود مجبور نیست. انسان قدرت را از خداوند کسب می‌کند و با اراده خود انجام عملی را برمی‌گزیند. پس اختیار انسان به این معنی است که خداوند در او ایجاد اختیار می‌کند. بدین ترتیب در عین حالی که انسان مجبور نیست همه اعمال بدو محول نمی‌شود.

از دیدگاه ابن عربی، نه تنها انسان، بلکه سراسر هستی، به حکم استعداد و اقتضای ذاتی و تغییرناپذیر خود در مسیری معین سیر می‌کند؛ مسیری که از ازل تعیین شده است و به هیچ روی

دگرگون نمی‌گردد (ابن عربی، ۱۳۸۷). ابن عربی انسان را در افعال خود مختار می‌داند و در استعداد و آفرینش مجبور: «آدمی در بودن جسم و روح خویش مجبور است، و در بودن استعداد خود هم مجبور است، اما در کردن افعال خود مختار است، از جهت آنکه جسم و روح و استعداد آدمی در نطفه آدمی به طریق جزوی نوشته است و افعال آدمی به طریق کلی نوشته...» (ابن عربی، ۱۳۸۶، ص ۲۱۱-۲۱۲).

در شرح تعرف در بیان جبر عارفان آمده:

«جبری می‌گوید که مرا فعل نیست و عارف نیز بگوید مرا فعل نیست، به ظاهر مثلین آمدند، و لیکن اندر زیر وی سری پنهان است و آن آن است که جبریان فعل نبینند و عارفان مفعول نبینند. جبری گوید مرا فعل نیست و عارف گوید مرا مفعول نیست. فعل نادیدن کاهلی است و مفعول نادیدن جوانمردی است. چون جبری گفت مرا فعل نیست، امر و نهی تباه کرد و وعد و وعید تباه کرد و مر خداوند را به امر و نهی مخطی کرد، و خود را به کردن و نکردن معذور کرد، بندگی از میان برداشت و شریعت را تباه کرد. باز عارف چنین نگفت و لیکن گفت مرا فعل است و خداوند را بر من امر و نهی است؛ و وی به امر و نهی حکیم است و بر طاعت وعد است و بر معصیت وعید است و شریعت حق است، و مرا از این موافقت بد نیست، و خلاف کردن روی نیست و بنده را از بندگی چاره نیست» (مستملی، ۱۳۶۳، ص ۴۴۳).

عطار دیدگاهی جبرگرایانه دارد. به عقیده او پیشگیری از بلایا سودی ندارد و انسان در برابر آنچه بر او می‌رود ناتوان و درمانده است، ازل مانند کمانی است که هر لحظه هزاران تیر می‌پراند و ابد آماجگاه این تیرهاست و هیچ کس از این مبدأ و منتها بیرون شوی ندارد:

بزرگی گفت ازل همچون کمانست	هزاران تیر زو هر دم روانست
ز دیگر سو ابد آماجگاهی	نه زین سو و نه زان امکان آهی
همی هر تیر کاید از کمان راست	عقابت بود تیر انداز را خواست
ولی هر تیر کاید کوژ از راه	همی بر تیر لعنت باد آنگاه

(الهی نامه، بیت ۲۰۸۸-۲۰۹۱)

عقیده مولوی مانند بیشتر متفکرین مسلمان بین اراده و اجبار نوسان دارد؛ اما بیشتر طریقه اختیار را برگزیده اما نه اختیار و تفویض مطلق بلکه همچون امامیه به حالتی مابین جبر و تفویض

معتقد است؛ به عقیده جلال‌الدین همایی دیدگاه مولوی در بحث جبر و اختیار، مخالف دیدگاه اشاعره است و از اختیار مطلق که طایفه‌ای از معتزله گفته‌اند نیز دوری می‌جوید؛ همایی دیدگاه مولانا را هماهنگ با نظر امامیه می‌داند، یعنی معتقد به حالتی مابین جبر و تفویض مطلق (همایی، ۱۳۶۹: ج ۱، ص. ۷۷).

ما همه شیران ولی شیر علم حمله‌شان پیداست و ناپیداست باد باد ما و بود ما از داد تست	حمله‌شان از باد باشد دم‌بدم آنک ناپیداست هرگز گم مباد هستی ما جمله از ایجاد تست
--	---

(مثنوی، دفتر اول، بیت ۶۰۳-۶۰۵)

اما برای ردشبهه جبر در ادامه می‌گوید:

این نه جبر این معنی جباریست ذکر جباری برای زاریست	این نه جبر این معنی جباریست ذکر جباری برای زاریست
--	--

(مثنوی، دفتر اول، بیت ۶۱۷)

انسان‌ها در هر کاری که بدان متمایل‌اند، اختیارگرایند و در هر چه بدان بی‌میل‌اند جبرگرا می‌شوند:

در هر آن کاری که میلستت بدان واندر آن کاری که میل نیست و خواست انبیا در کار دنیا جبری‌اند	قدرت خود را همی بینی عیان خویش را جبری کنی کین از خداست کافران در کار عقبی جبری‌اند
---	---

(مثنوی، دفتر اول، بیت ۳۶۵-۳۶۷)

مولانا در اثبات اختیار انسان دلایلی ذکر می‌کند:

اختیاری هست ما را بی‌گمان این که فردا این کنم یا آن کنم وان پشیمانی که خوردی زان بدی جمله قرآن امر و نهی است و وعید هیچ دانا هیچ عاقل این کند که بگفتم کین چنین کن یا چنان عقل کی حکمی کند بر چوب و سنگ	حسن را منکر نتانی شد عیان (مثنوی، دفتر پنجم، بیت ۲۹۶۷)
این دلیل اختیاریست ای صنم ز اختیار خویش گشتی مهتدی امر کردن سنگ مرمر را که دید با کلوخ و سنگ خشم و کین کند چون نکردید ای موات و عاجزان عقل کی چنگی زند بر نقش چنگ	(مثنوی، دفتر پنجم، بیت ۳۰۲۴-۳۰۲۹)

امر و نهی و زاری و خجالت و شرم، همه گواه بر مختار بودن انسان است.

جملة عالم مقدر در اختیار زاری ما شد دلیل اضطراب گر نبودی اختیار این شرم چیست

امر و نهی این میار و آن بیار (مثنوی، دفتر پنجم، بیت ۳۰۱۸)

خجالت ما شد دلیل اختیار وین دریغ و خجالت و آزرم چیست (مثنوی، دفتر اول، بیت ۶۱۸-۶۱۹)

و مدعی جبر را گبر می‌داند:

پس تسفست آمد این دعوی جبر لاجرم بدتر بود زین رو ز گبر (مثنوی، دفتر پنجم، بیت ۳۰۱۵)

اما اختیار بشر را مقلوب و مقهور اختیار الهی می‌داند:

خود چه باشد پیش نور مستقر کبر و فخر اختیار بوالبشر (مثنوی، دفتر پنجم، بیت ۱۸۵۲)

اگرچه قضای الهی راحق می‌داند و آن را مافوق اختیار بشر می‌داند، جهد و کوشش بشر را هم لازم

می‌داند:

بل قضا حق است و جهد بنده حق در تردد مانده‌ایم اندر دو کار بر قضا کم نه بهانه ای جوان

هین مباش اعور چو ابلیس خلق این تردد کی بود بی اختیار جرم خود را چون نهی بر دیگران (مثنوی، دفتر ششم، بیت ۴۰۷-۴۱۳)

حقیقت جبر از دیدگاه مولانا، معیت باحق است و جبر عامه نیست:

لفظ جبرم عشق را بی صبر کرد این معیت باحقست و جبر نیست ور بود این جبر، جبر عامه نیست جبر را ایشان شناسند ای پسر غیب و آینده بریشان گشت فاش اختیار و جبر ایشان دیگرست

وانک عاشق نیست حبس جبر کرد این تجلی مه است این ابر نیست جبر آن اماره خودکامه نیست که خدا بگشادشان در دل بصر ذکر ماضی پیش ایشان گشت لاش قطره‌ها اندر صدفها گوه‌رست (مثنوی، دفتر اول، بیت ۱۴۶۳-۱۴۶۸)

آدمی در عالم خاکی نمی‌آید به دست	عالمی دیگر نباید ساخت وز نو آدمی
بیا تا گل برافشانیم و می در ساغر اندازیم	فلک را سقف بشکافیم و طرحی نو دراندازیم
گر چه وصالش نه به کوشش دهند	هر قَدَرِ ای دل که توانی بکوش
از ثباتِ خودم این نکته خوش آمد که به جُور	در سرِ کویِ تو از پایِ طلب ننشستم
	(دیوان حافظ، غزل ۳۱۴)

بودن این تناقض دیدگاه نزد حافظ برخی از محققان را بر آن داشته که حافظ را معتقد به دیدگاه «لاجبر و لاتفویض بل امر بین الامرین» بدانند (دشتی، ۱۳۹۲، ص ۶۶-۳۹) و با بررسی دیوان حافظ به این نتیجه رسیده‌اند که میزان ابیات بیانگر اختیار ۷۶۴ بیت است و ابیات موهم جبر ۴۵ بیت یعنی ابیات مفید معنای اختیار ۱۷ برابر ابیات موهم جبر است (همان). برخی دیگر این تناقض‌گویی حافظ را در مسئله جبر و اختیار به این‌وقت بودن او مربوط دانسته‌اند و اینکه او تابع احوال و گزارشگر وقت خود است و هر وقتی، حکمی دارد که با حکم وقت دیگر لزوماً یکی نیست و حتی شاید مخالف آن باشد (مجتبایی، ۱۳۸۵، ص. ۲۵۱).

خرمشاهی که اشعری‌گری حافظ را اعتدالی و آمیخته با عناصر فلسفی، شیعی، اعتزالی می‌داند معتقد است اندیشه جبر در شعر حافظ با اندیشه اختیار برابری می‌کند (خرمشاهی، ۱۳۶۷، ص. ۴۶۵). زرین‌کوب نیز معتقد است که دیدگاه حافظ میان جبر و اختیار نوسان دارد (زرین‌کوب، ۱۳۵۴، ص. ۱۳۸).

نتیجه‌گیری

کیش‌های گنوسی از جمله مانویت مبانی اعتقادی و باورهای خود را بر اساس ایمان به وجود پروردگاری ناشناخته در ملکوت روشن قرار داده بودند که در امور جهان مادی دخالت نمی‌کند. به همین دلیل آنچه در امور گیله‌بانی و مادی حادث می‌شود بواسطه تقدیری شوم و اهریمنی است که از جانب خدایی با شأن و مقام پایین‌تر و یا حتی شریر و بزه‌کار رقم می‌خورد. در این تقدیر، تن انسان جایگاه و مسکن پلید و پلشت نوری می‌شود که از ملکوت خداوند ربوده شده و به طبیعت هبوط

کرده است. انسان از این خویش‌کاری اهریمنی‌اش بی‌خبر است و نادانسته در مسیر این تقدیر قرار گرفته است.

اما ورای این تقدیر شوم، حکم خداوندی شهریار بهشت بر امر دیگری است و آن رهایی پاره نور بهشتی که بخش گم‌شده وجود خود اوست، این اتفاق امری محتوم است و باید بشود. این تصویری از جبر الهی را نشان می‌دهد که چیزی جز صلاح انسان و رهایی نور، یعنی روح انسان را نمی‌خواهد. انسان در این دنیا مختار است تا میان جهل و آگاهی یکی را برگزیند. اگر جهل را برگزید و در دام ماده باقی ماند همچنان و حتی بعد از مرگ نیز در این دام باقی می‌ماند و به شکلی دیگر در تن بند مادی محبوس می‌شود و یا باز به دنیا برمی‌گردد و در چرخه‌ای از زادمرد سرگردان می‌شود. اما با انتخاب گنوس که از سوی خداوند روشنی برای او هدیه فرستاده شده، و با گشودن چشم‌هایش در مسیری دیگر قرار خواهد گرفت که صلاح و خیر است و منزلی جز بهشت روشنی ندارد.

در اندیشه عارفان مسلمان نیز از سویی خداوند خالق انسان و اعمال اوست و از سویی انسان مختار است و مسئول در برابر هر آنچه انجام می‌دهد. راه حل عارفان مسلمان برای تناقض جبر و اختیار این است که انسان نه مختار مطلق است و نه مجبور مطلق بلکه انسان مسخر فرمان الهی است که به اختیار خود کاری را انجام دهد؛ یعنی مختار بودن انسان را ثبت شده در تقدیر الهی و خواست و اراده مطلق خداوند می‌دانند. انسان آزادانه انتخاب می‌کند تا مقدراتی را که پروردگارش از پیش برای او رقم زده به انجام برساند.

منابع

قرآن کریم، ترجمه مهدی الهی قمشه‌ای
 نهج‌البلاغه، ترجمه علی دشتی
 دانشنامه جهان اسلام، ذیل مدخل جبر و اختیار
 ابن عربی، محی‌الدین (۱۳۸۶). *انسان کامل*، گردآورنده محمود محمودغراب، ترجمه گل باباسعیدی، تهران: جامی.

ابن عربی، محی‌الدین (۱۳۸۷). *متن و ترجمه فصوص‌الحکم*، مترجم: محمدخواجهوی، تهران: مولی.

ابن ندیم، محمد بن اسحاق. (۱۳۸۱). *الفهرست*، ترجمه محمدرضا تجدد، تهران: اساطیر.

اسماعیل پور، ابوالقاسم. (۱۳۸۶). *سروده‌های روشنی (جستاری در شعر ایران باستان و میانه و سروده‌های مانوی)*، تهران: اسطوره.

الیاده، میرچا. (۱۳۷۳). *آیین گنوسی و مانوی*، ترجمه ابوالقاسم اسماعیل پور، تهران: فکرروز.

اوسترین ولفسن، هری. (۱۳۶۸). *فلسفه علم کلام*، ترجمه احمد آرام، تهران: الهدی.

بهار، مهرداد، ابوالقاسم اسماعیل پور. (۱۳۹۳). *ادبیات مانوی*. تهران: کارنامه.

تقی زاده، حسن. (۱۳۸۳). *مانی‌شناسی (پژوهش‌ها و ترجمه‌ها)*، به کوشش ایرج افشار، تهران: توس.

جلالی، علیرضا. (۱۳۸۴). «ساختار گنوسی قصیده عینیة ابن سینا»، *مجله نامه مفید*، شماره ۵۰ (از

صفحه ۸۵ تا ۱۰۲)

جلالی نائینی، محمدرضا. (۱۳۸۴). *ثنویان در عهد باستان*، تهران: طهوری.

خرم‌شاهی، بهاء‌الدین. (۱۳۶۷). *حافظ‌نامه*. تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.

دشتی، مهدی. (۱۳۹۲). «حافظ و مقوله جبر و اختیار». *متن‌شناسی ادب فارسی (مجله دانشکده*

ادبیات و علوم انسانی اصفهان)، دوره: ۴۹ | شماره: ۲ (پیاپی ۱۸) ص: ۳۹-۶۶.

دکره، فرانسوا. (۱۳۸۳). *مانی و سنت مانوی*، ترجمه دکتر عباس باقری، چاپ دوم، تهران: نشر فرزاد.

زرین کوب، عبدالحسین. (۱۳۹۰). *تصوف ایرانی در منظر تاریخی آن*، ترجمه مجدالدین کیوانی، چاپ

سوم، تهران: سخن.

زرین کوب، عبدالحسین. (۱۳۵۴). *از کوچه رندان*. تهران: کتاب‌های جیبی.

عطار نیشابوری، فریدالدین. (۱۳۸۸). *الهی‌نامه*، تصحیح محمدرضا شفیعی کدکنی، چاپ چهارم،

تهران: سخن.

مجتبایی، فتح‌الله. (۱۳۸۹). *عرفان حافظ*، تهران: صدرا.

مستملی بخاری، اسماعیل بن محمد. (۱۳۶۳). *شرح‌التعرف لمذهب التصوف*، تصحیح محمد روشن،

تهران: اساطیر.

مشکور، محمدجواد. (۱۳۵۰). «مسئله جبر و اختیار در دیوان حافظ»، *مقالاتی درباره زندگی و شعر*

حافظ، به کوشش منصور رستگار فسایی، چاپخانه کوروش. (کنگره جهانی سعدی و حافظ ۷ تا

۱۲ اردیبهشت ۱۳۵۰)

مولوی، جلال‌الدین محمد. (۱۳۶۶). *مثنوی معنوی*، به تصحیح رینولد الن نیکلسون، تهران: امیرکبیر.

ویدن گرن، گئو. (بی تا). *مانی و تعلیمات او*، ترجمه نزهت صفای اصفهانی، تهران: چاپ پرچم.
همایی، جلال‌الدین. (۱۳۶۹). *مولوی‌نامه*، تهران: هما.

References

- Boyce, M. 1975. *A Reader in Manichaeism Middle Persian and Parthian*, Acta Iranica 9a, Leiden.
- Brockett, L. P. 1879. *The Bogomils of Bulgaria and Bosnia - The Early Protestants of the East*. Ed. By CrossReach Publications. The University of Chicago library.
- Hanegraaff, Wouter J. (1967). *Dictionary of Gnosis & Western Esotericism*, Leiden: BRILL, 2006.
- Mireckj, Paul. Beduhn, Jason. (2001). *The Light and the Darkness*, Leiden, Boston, Koln: Brill.
- Ballard, Frank. (2004). *Determinism False and True: A Contribution to Modern Philosophy and Ethics*, Kessinger Publishing.